

Meindert Fennema/
Jos van der Werf

Landbouw- en industriepolitiek bij de wederopbouw van Nederland

Naar aanleiding van:

Pim Fortuyn, *Sociaal-economische politiek in Nederland
1945-1949*

Samson, Alphen a.d. Rijn 1981

Herman de Liagre Böhl, Jan Nekkers en Laurens Slot
(red.), *Nederland industrialiseert! Politieke en ideologische
strijd rondom het naoorlogse industrialisatiebeleid
1945-1955*

SUN, Nijmegen 1981

1 Inleiding

Buiten het onlangs in tweede druk verschenen *Herstel en vernieuwing*¹ van de voormalige Trouw-redakteur Jaap Hoek, is er bitter weinig geschreven over de naoorlogse wederopbouw. De centrale stelling van Hoek is dat de twee politieke stromingen die in het verzet een centrale rol speelden, de kommunisten en de anti-revolutionairen, door eendrachtige samenwerking van katholieken en sociaal-demokraten in 1945 buiten de politieke leiding van ons land zijn gehouden. Zijn gepeperde kritiek op met name de PvdA en de KVP wordt niet door iedereen gedeeld, maar zijn konklusie, dat er sprake is geweest van politieke restauratie, wordt algemeen aanvaard.

Wat betreft het economisch herstel is er zowel in de wetenschappelijke wereld als daarbuiten eveneens grote overeenstemming over de oorzaken van de snelle wederopbouw. De eendracht van het Nederlandse volk en de bereidheid om

gezamenlijk de handen uit de mouwen te steken is de ene pijler; de Amerikaanse hulp die bekend werd onder de naam van Marshall, de andere. De koude oorlog wordt daarbij opgevat als de verbindende schakel tussen de politieke restauratie en de economische vernieuwing: daardoor konden de kommunisten, die wel bereid waren de handen uit de mouwen te steken maar toch wilden weten onder welke voorwaarden en voor wie, geïsoleerd worden. En daarmee werd ook de EVC uitgeschakeld, die als onafhankelijke, buiten het bestel opererende vakcentrale de arbeidsverhoudingen en de daarop gebaseerde geleide loonpolitiek dreigde te verstoren. Anderzijds bewees de Marshall-hulp de juistheid van de keuze vóór de VS en tegen de Sovjetunie.

In zijn onlangs verschenen proefschrift doet *Fortuyn* een poging de bovengeschetste opvattingen enigszins te nuanceren: niet alleen de koude oorlog, maar ook de hoop op fundamentele maatschappijveranderingen bracht de arbeiders ertoe een geleide loonpolitiek te aanvaarden, ondanks het stijgen van de prijzen.

Wij zullen in dit artikel twee kanttekeningen bij deze stelling van *Fortuyn* maken. De eerste betreft de beoordeling van de gevoerde prijspolitiek. Deze is naar onze mening, gemeten naar de doelstellingen van de regering zelf, en in weerwil van wat *Fortuyn* hierover beweert, een succes.

De tweede betreft het onderscheid tussen idealisten en pragmatici in de PvdA waarmee de indruk wordt gewekt dat de idealisten in de PvdA de wil tot verandering zoals die bij de arbeiders leefde, op politiek niveau tot uitdrukking brachten. Op basis van het onderzoek *Nederland industrialiseert!* zal beargumenteerd worden waarom dat onderscheid, dat overigens door *Fortuyn* zonder enige argumentatie wordt ingevoerd en slordig gehanteerd, niet houdbaar is. Het door Böhl c.s. verrichte archiefonderzoek op het ministerie van Economische Zaken werpt een geheel nieuw licht op de positie van de idealisten.

2 Idealisme of landbouwpolitiek?

Van het omvangrijke proefschrift van *Fortuyn* zullen wij slechts één element behandelen. Het gaat ons om de beoordeling van de sociaal-economische politiek van de kabinetten Schermerhorn-Drees (1945-1946) en Beel (1946-1948). *Fortuyn* is van mening dat in deze periode de 'idealisten' binnen de Partij van de Arbeid domineerden en dat pas na de voor de PvdA desastreuze verkiezingsuitslag in 1948 de pragmatici de overhand kregen. "Met het optreden van het kabinet Drees-Van Schaik kan gesproken worden van een keerpunt in de naoorlogse geschiedenis van de Nederlandse samenleving. De idealisten zijn voor een groot deel van de

belangrijke posten verwijderd dan wel bekeerd en de pragmatici hebben het roer stevig in handen. Een voorbeeld van de eerste twee categorieën is Vos (...). Een voorbeeld van de laatste categorie is de oude Drees (...)" (p. 429).

Deze politieke verschuiving had onzes inziens al plaats gevonden in 1946 met de verkiezingsnederlaag van de PvdA in dat jaar, en kwam reeds tot uitdrukking bij de formatie van het kabinet Beel. Vos verloor toen de portefeuille van economische zaken en met hem vertrokken zijn topambtenaren Kohnstamm en Kuin. Deze laatste was, eveneens Vos, mede-auteur van het *Plan van de Arbeid* uit 1935. Wij zullen op dit vertrek in paragraaf 3 terugkomen. In het kabinet Schermerhorn-Drees vonden alle deelnemende partijen elkaar in de wenselijkheid van overheidsingrijpen in de economie. Toch waren de verschillen aanzienlijk. Alleen de sociaaldemokraten, en in het bijzonder de idealisten onder hen, hielden, aldus Fortuyn, direkte en permanente overheidsinvloed op de economie voor noodzakelijk. De liberalen en konservatieven zagen het overheidsingrijpen als een tijdelijke maatregel. En de katholieken en protestanten beschouwden planning wel als een wenselijkheid, maar dan in de vorm van zelfstandige PBO-organen, waarin de overheidsinvloed beperkt zou moeten zijn.

Het beleid van het kabinet Schermerhorn-Drees beoordelend constateert Fortuyn een grote invloed van de idealistische sociaaldemokraten. Zich baserend op nota's, plannen en stellingnames in de Tweede Kamer probeert Fortuyn aan te tonen dat de pragmatische stroming in de PvdA nog niet de overhand had. Er bestaat, zo blijkt uit die stukken, een wil tot verandering, die zich uit in beleidsintenties. Deze beleidsintenties zijn echter slechts voor een deel gerealiseerd.

De politiek van loonbeheersing was, aldus de schrijver, in tegenstelling tot de prijsbeheersing redelijk succesvol. "De prijzen gaan met de lift, de lonen gaan met de trap" zegt Drees, en Fortuyn zegt het hem na. Hoe is het nu mogelijk, vraagt de schrijver zich af, dat bij een falend prijsbeleid de geleide loonpolitiek niet weggestaakt is? Het antwoord op deze vraag is volgens Fortuyn gelegen in de zeer sterk levende wens tot fundamentele maatschappelijke veranderingen. Partij van de Arbeid, vakbeweging en een groot deel van de arbeiders waren er kennelijk van overtuigd dat fundamentele wijzigingen doorgevoerd zouden gaan worden en wilden daar wel enige welvaart (nou ja, welvaart) voor inleveren. Daardoor konden de lonen, ondanks stijgende prijzen, laag gehouden worden.

De door Fortuyn zelf afgedrukte prijsindexcijfers en indexcijfers van de regelingslonen ondersteunen deze konklusie onzes inziens niet (zie tabel 1). Tot 1947 neemt het reële loon toe om

Prijsindexcijfer gezinskonsumentie en regelingslonen, alsmede de ontwikkeling van het reëel loon van 1938-1955¹

tabel 1

	a. Prijsindexcijfer van de gezinskonsumentie	b. Prijsindex regelingslonen volwassen mannelijke werknemers	reëel loon b:a ²
1938	29	23	80
1945	49	31	63
1946	53	38	72
1947	56	41	73
1948	58	42	72
1949	62	44	71
1950	67	47	70
1951	76	51	67
1952	76	52	68
1953	76	53	70
1954	79	59	75

1. De gebruikte cijfers zijn ontleend aan *Zeventig jaren statistiek in tijdreeksen*, pp. 151 en 154 (1960 = 100).

2. Zie voor berekeningsmethode en overzicht van het reëel loon van 1947-1957 C. de Galan, *De invloed van de vakvereniging op loonhoogte en werkgelegenheid*, Leiden 1957, pp. 144 e.v.

Bron:

Fortuyn en Jaspers, in: *TPE* jrg. 4 nr. 3, p. 129.

daarna tot 1950 slechts met één punt per jaar terug te lopen. Pas in 1951 gaat de index van het reële loon fors achteruit, van 70 naar 67.

In dit verband is de kritiek van Fortuyn en Jaspers op het proefschrift van Fase, *Vijfendertig jaar loonbeleid in Nederland*, interessant. Fase komt tot de konklusie dat het loonbeleid in de eerste periode na de oorlog niet geslaagd is, omdat er in 1946 een 'geruisloze' loonsverhoging van 6% in de metaalnijverheid plaatsvond, en er bovendien zwarte lonen betaald werden.²

Fortuyn en Jaspers menen in hun kritiek op Fase dat het al of niet geslaagd zijn van het loonbeleid niet valt af te meten aan de ontwikkeling van het absolute loonniveau. Het gaat erom wat je met dat loon kunt kopen en dat hangt af van de prijsontwikkelingen. Bovendien menen zij dat "het al dan niet geslaagd

2. Pim Fortuyn en Teun Jaspers, 'Fase's 'Vijfendertig jaar loonbeleid in Nederland' een doorbraak in de studie der arbeidsverhoudingen?', in: *Tijdschrift voor Politieke*

Ekonomie, jrg. 4 nr. 3, 1981, p. 125. In het stuk van Fortuyn en Jaspers staat abusievelijk loonsverlaging, waar loonsverhoging bedoeld wordt.

zijn van het beleid (...) voornamelijk afgemeten (moet) worden aan de weerstanden en de kracht daarvan die dat beleid opriep".³ Nu is deze laatste bepaling niet zonder problemen. Immers, met een verwijzing naar het maatschappelijk draagvlak is de grens tussen succes en falen niet gemakkelijk te bepalen. Toegepast op het proefschrift van Fortuyn zelf betekenen deze criteria op zijn minst dat Fortuyns konklusie voorbarig is. Immers een prijsbeleid kan succesvol zijn, ook als er feitelijk prijsstijgingen optreden, zolang aan de doelstelling van het loon- en prijsbeleid voldaan wordt en zolang dat beleid niet bezwijkt onder de weerstanden die het oproept. Welnu, dat laatste is niet gebeurd. Keren we nu terug naar de doelstelling van het loon- en prijsbeleid dan moeten we konstateren dat dit gericht was op een verbetering van de internationale concurrentiepositie van Nederland, die tot uitdrukking zou moeten komen in een verbetering van de betalingsbalans. Vanuit deze doelstelling bezien was de gevoerde loon- en prijspolitiek een succes. Zo lag het prijsindexcijfer in Nederland eind 1947 op iets meer dan 200, terwijl de wereldmarkt-prijsindex tot 324 gestegen was (basis 1938).⁴ In verhouding tot de wereldmarkt-prijzen is men er dus wel degelijk in geslaagd de prijzen in de hand te houden.

Twee factoren speelden daarbij een belangrijke rol. In de jaren vlak na de oorlog bestonden de kosten van levensonderhoud voor een zeer belangrijk deel uit uitgaven voor voeding en huisvesting. De huren werden van 1946 tot 1951 bevroren. Daarmee was een potentiële bron van sociale spanningen geneutraliseerd. Fortuyn konstateert terecht: "Zonder constante huurprijzen zou de geleide loonpolitiek onder druk van loonacties bezwijken zijn" (p. 304). In dit opzicht verschillen we niet van mening met Fortuyn. De prijsontwikkeling van voeding blijkt in de periode 1946-'47 tot uitdrukking te komen in een stijging van het indexcijfer van 202 naar 221 (basis 1938). Bij de verklaring van deze stijging speelt het *landbouwbeleid* een belangrijke rol.

Het landbouwbeleid en daarmee het ontwikkelde instrumentarium zat bijzonder gekompliceerd in elkaar. In feite moesten, bij een beperkte landbouwproductie, tegelijkertijd de nationale voedselprijzen laag gehouden worden en moest er een hoge bijdrage tot de export ter financiering van de industrialisatie geleverd worden. En de landbouw speelde inderdaad een belangrijke rol in de Nederlandse export, zoals uit tabel 2 blijkt.

Vooraf in de jaren 1946-'47 was de situatie bijzonder nijpend. Een hete zomer en strenge winter teisterden Europa met als gevolg dat

3. Idem, p. 126.

4. G.A. Kohnstamm, 'De toekomst van de Nederlandse betalingsbalans',

in: *Economisch-Statistische Berichten*, 21 april 1948, p. 313.

In- en uitvoer van landbouwprodukten in % van de totale in- en uitvoer

tabel 2

	'46	'47	'48	'49	'50	'51	'52	'53	'54
Invoer %									
landbouwprodukten	28	23	26	23	25	25	21	22	23
Uitvoer %									
landbouwprodukten	49	45	47	51	48	43	44	43	41

Bron:
Fortuyn, p. 474

men op een in het kader van de Marshall-operatie belegde konferentie in juli 1947 moest konstateren dat voedsel en andere artikelen vallend onder de eerste levensbehoeften op de wereldmarkt schaars bleven en de prijzen daarvan hoog. Desondanks wist men in Nederland door een combinatie van maatregelen de voedselprijzen relatief laag te houden. De boeren werden gekonfronteerd met lage nationale marktprijzen, terwijl de export geschiedde tegen wereldmarktprijzen. Het landbouwegalisatiefonds moest bewerkstelligen dat het Nederlandse aanbod niet compleet geëxporteerd werd. Uit dit fonds werden de boeren voor een deel gekompenseerd. Via dit fonds werden in de jaren 1946 tot 1950 de volgende bedragen naar de boeren gesluisd: respektievelijk *f* 376, *f* 498, *f* 227, *f* 236 en *f* 200 miljoen. Aanzienlijke bedragen, maar toch kon niet vermeden worden dat frikties optraden. Zo werden in 1946 fabrieksaardappelen voor de konsumptie bestemd omdat teveel konsumptie-aardappelen geëxporteerd waren. Als bijdrage aan de industrialisatie leverde het landbouwbeleid echter snel resultaat op. Al in 1949 werd op de landbouwrekening een overschot gerealiseerd. De uitvoer overschreed de invoer met een kleine *f* 700 miljoen. Pas in 1952 zou de lopende rekening van de betalingsbalans voor het eerst een overschot vertonen. We hebben al gezien dat de voedselprijzen toch enigszins stegen. Deze stijging werd echter beperkt doordat subsidieregelingen op levensmiddelen werden ontwikkeld.

Een probleem bleef natuurlijk de positie van de boeren. Ze werden weliswaar tegemoet gekomen door middel van het landbouwegalisatiefonds maar toch was dit niet voldoende. Ter vermindering van een stagnatie in de agrarische sektor werd een pachtpolitiek gevoerd die de normale verhouding tussen opbrengst- en pachtontwikkeling doorbrak. Doorgaans volgen de pachten de opbrengsten. Onderstaande tabel laat zien dat de pacht op een steeds groter wordende afstand de prijsontwikkeling volgt. Met andere woorden niet alleen de boeren maar ook de grondbezitters

Pachten en prijzen

	1940	1948/'49	1949/'50	1950/'51
Pacht van boerderijen*	100	120	132	136
Algemene prijsontwikkeling**	100	176	187	205
Prijsontwikkeling voeding**	100	188	205	229

Bron:

* Fortuyn, p. 302;

** Fortuyn, p. 482; herindexatie naar 1940 (MF/JvdW).

waren afwentelingsgroep geworden.

Landbouwegalisatiefonds, beheersing van de pacht, maximumprijzen voor voedsel en levensmiddelen subsidies maakten het mogelijk dat een aanzienlijke bijdrage tot de export werd geleverd en de prijsstijging van voedsel beperkt bleef. Zo vormden de konstante huren en de relatief lage voedselprijzen onzes inziens de materiële basis van het succes van de geleide loonpolitiek. De prijzen stegen maar leidden niet tot zodanige sociale spanningen dat het gehele beleid weggestaakt werd. Met subsidies op levensmiddelen en de Joekesgulden loonsverhoging kon het bouwwerk van de loon- en prijspolitiek overeind blijven.

Bovendien werd juist door dit beleid een bouwsteen gelegd voor de gematigde loonontwikkeling van de vijftiger jaren. Immers de boeren konden op termijn het hoofd slechts boven water houden door over te gaan op mechanisatie. De pachtpolitiek droeg er toe bij dat de boeren nog tot fondsvorming ter financiering van de mechanisatie konden komen. Vanaf 1948 ging dit gepaard met een toenemende uitstoot van arbeidskrachten uit de landbouw. Arbeidskrachten die na industrierijp gemaakt te zijn in de industrie werden opgenomen en de spanning op de arbeidsmarkt en daarmee de opwaartse druk op de lonen deden verminderen.⁵

De huurpolitiek en de landbouwpolitiek vormden dus de voorwaarde voor de succesvolle loonbeheersing die de geschiedenis is ingegaan als de geleide loonpolitiek. Zowel huur- als landbouwpolitiek vormden in het beleid van de naoorlogse regeringen een

5. In 1956 vindt de omslag in de landbouwkonjunktuur plaats als gevolg van een daling van de wereldmarktprijzen en een bij de loonontwikkeling achterblijvende

arbeidsproductiviteitsontwikkeling. Zie J.H. van Stuijvenberg, 'De landbouw op de stroom van de tijd', in: *Ondernemend Nederland 1899-1959*, p. 267.

konstante faktor, hegteen wat betreft de landbouwpolitiek tot uitdrukking kwam in de zetelvastheid van de verantwoordelijke minister, S. Mansholt, die de portefeuille van landbouw van 1945 tot 1958 beheerde.

Onze beoordeling van de landbouwpolitiek veronderstelt een grotere continuïteit in het economisch beleid dan uit de door Fortuyn gekonstrueerde tegenstelling tussen idealisten en pragmatici en de daaruit voortvloeiende nederlaag van de idealisten in 1948 blijkt. We zullen daarom nagaan welke positie de genoemde idealisten in 1945, 1946 en 1947 innamen.

3 De idealisten op Economische Zaken

Een van de interessantste gedeelten van *Nederland industrialiseert!* is het hoofdstuk waarin ingegaan wordt op de rol van twee beleids-ambtenaren op het departement van Economische Zaken onder leiding van Ir. H. Vos, namelijk P. Kuin en G.A. Kohnstamm. P. Kuin was een vooraanstaand socialist, die voor de oorlog betrokken was geweest bij het opstellen van het *Plan van de Arbeid*. Hij werd in 1945 door minister Vos benoemd tot sekretaris-generaal van het ministerie van Economische Zaken. De chemicus drs. G.A. Kohnstamm, zoon van de bekende pedagoog Ph.A. Kohnstamm, werd aangetrokken als hoofd van de afdeling Technisch-Economische Vraagstukken. Met name Kohnstamm kan beschouwd worden als de grondlegger van een industrialisatiepolitiek die later in de industrialisatienota's van minister Van den Brink in enigszins geliberaliseerde vorm gestalte zou krijgen. Op basis van een globale analyse van de industrialisatiemogelijkheden in Nederland presenteert Kohnstamm een industrialisatiestrategie gericht op exportbevordering naar minder geïndustrialiseerde gebieden. Om zijn ideeën in effectief beleid om te zetten doet hij bovendien een aantal voorstellen om de structuur van het ministerie drastisch te wijzigen.

Maar voor dat het zover is worden zowel Hein Vos als zijn topambtenaren Kohnstamm en Kuin van het departement van Economische Zaken verwijderd. Dat laatste gebeurt door de opvolger van Vos, KVP-minister Huysmans. Daarbij liepen de politieke tegenstellingen en de emoties hoop op. Dat blijkt bijvoorbeeld als Kohnstamm kort daarop promoveert op het proefschrift *De toekomst van Nederlands industrieële ontwikkeling* (in december 1947). "Vroegere kollega's van het ministerie ontbraken op de promotieplechtigheid. Huysmans had op de ochtend van de promotiedag de bode laten rondgaan met de mededeling dat niemand vóór vijf uur weg mocht" (Böhl c.s., p. 198). Een uitgesproken konflikt tussen 'rechts' en 'links'. Het

merkwaardige is echter dat de twee 'rode' topambtenaren vrijwel onmiddellijk emplooi vinden in het bedrijfsleven. Kohnstamm gaat eerst naar Philips en vervolgens naar AKU. Hij wordt "één van de vrijgestelden die de 'Big Four' (Shell, Unilever, AKU en Philips) er op na hielden om als 'denktank' te dienen voor het ondernemersdenken in publiekrechtelijke lichamen, zoals de SER-kommissies" (Böhl c.s., p. 195). Kuin vertrekt naar de Unileverdirectie. De gehele gang van zaken roept een aantal vragen op die door de onderzoekers helaas niet als zodanig gesteld worden. Indien Kohnstamm en Kuin in feite de grondslag legden voor het industrialisatiebeleid van Van den Brink (opvolger van Huysmans) en bovendien zo gemakkelijk overstappen naar het bedrijfsleven, wat is dan het specifiek socialistische aan hun voorstellen? Of anders gezegd: hoe kon de socialistische industrialisatiepolitiek van Hein Vos zo gemakkelijk worden omgebogen tot de liberale industrialisatiepolitiek van Van den Brink? In het eerste hoofdstuk geven de auteurs in een wat andere kontekst de sleutel tot het raadsel: "Achteraf bezien is het opvallend, dat de hele gang van zaken nòch door de socialisten zelf, nòch door alle andere politieke groeperingen — de kommunisten uitgezonderd — is ervaren als een echte 'afgang'. Dat verschijnsel is verklaarbaar vanuit de ingebakken tweeslachtigheid van de sociaal-ekonomiese politiek der socialisten. De strategie van het Plan van de Arbeid had immers twee 'gezichten', namelijk enerzijds het meer traditioneel-socialistische ordeningsdenken dat gericht was op de beheersing van de produktiebeslissingen en anderzijds het 'keynesianisme', vooral gericht op ingrepen aan de vraagzijde van het ekonomies proces. In de ogen van de betrokkenen — zowel politici als het publiek — werd dat tweede aspect van de socialistiese strategie in de hier beschreven periode een groot sukses: het keynesiaanse 'demand management' ontwikkelde zich immers tot een hoeksteen van de kapitalistiese verzorgingsstaat. Kennelijk is daarbij in het bewustzijn van de tijdgenoten de mislukking van het eerste aspect overvleugeld door het sukses van het tweede" (Böhl c.s., p.121). Een juiste constatering, die in het onderzoek echter te weinig wordt uitgewerkt. De onderzoekers lijken zich niet te realiseren dat in de plannen van Kohnstamm de beheersing van de produktiebeslissingen vrijwel uitsluitend indirekt tot stand komt, namelijk via beheersing van de vraag. Hoeksteen van de door Vos gepresenteerde plannen is de centrale beheersing van de arbeidskracht via de geleide loonpolitiek en de beheersing van de grondstoffentoevoer via een restriktief import- en exportbeleid.

Zaken onzes inziens dat zij er bij hun beleidsvoorstellen van uitgingen dat de bijdrage van Indonesië aan het nationaal inkomen en de betalingsbalans van Nederland zeer beperkt moest worden geacht, terwijl de KVP-ers en de pragmatici in de PvdA er nog vanuit gingen dat Indonesië een belangrijke rol zou kunnen spelen bij de industrialisatie van Nederland, juist zoals Nederlands-Indië dat vóór de oorlog gedaan had. Minister-president Beel zei in april 1947 "Als we Indië loslaten is Nederland failliet (...)". Drees is wat dat betreft dezelfde mening toegedaan.⁶

Indien Fortuyn zich wat meer verdiept had in de economische achtergronden van de dekolonisatie van Indonesië was het hem wellicht opgevallen dat de 'idealisten' er van meet af aan van uit gegaan zijn dat wij Indonesië los zouden moeten laten, en de economische konsekventies daarvan opvangen door een geforceerde industrialisatiepolitiek. In dat opzicht zou de term 'realisten' beter passen dan de term 'idealisten'. Overigens is het verschil tussen 'idealisten' en 'pragmatici' eind 1948, als duidelijk wordt dat men Indië toch niet kan behouden, door de feiten achterhaald, en moeten zelfs de KVP-ers er in hun beleid van uitgaan dat er van Indonesië geen bijdrage van betekenis aan de Nederlandse economie meer te verwachten is.

Toch zijn er wel een aantal verschillen aan te wijzen in de industrialisatievoorstellen van Kohnstamm en die van zijn opvolger, Korteweg. Kohnstamm wilde een actieve industrialisatie- en technologiepolitiek van de overheid, waarvoor de ideeën ontwikkeld zouden moeten worden door 'vrijgestelden', die noch van de overheid, noch van het bedrijfsleven direkt afhankelijk zouden moeten zijn. In zekere zin — en één van de schrijvers, van *Nederland industrialiseert!*, L. Slot, heeft daar in *De Groene* reeds op gewezen — is er een overeenkomst tussen de denkbeelden van Kohnstamm en die welke A. van der Zwan onlangs in een WRR-rapport heeft neergelegd. Het progressieve in de denkbeelden van Kohnstamm — en in die van Van der Zwan — is enerzijds dat van de ondernemers een grotere mate van industriële innovatie geëist wordt, en anderzijds, dat uitgegaan wordt van de noodzaak van volledige werkgelegenheid, waarbij drastische loonsverlagingen als 'niet realistisch' beschouwd worden.

Hoe men de beleidsvoornemens van Vos, Kuin en Kohnstamm ook beoordeelt, het lijkt ons onjuist om hen te beschouwen als voorstanders van de fundamentele maatschappelijke veranderingen

6. Geciteerd in: John Rhijsburger en Meindert Fennema, 'Nederland, Indië en de wereldmarkt', in: Ferd Crone en Henk Overbeek (red.), *Nederland*

in de wereld, SUA Amsterdam 1981. In die bijdrage wordt uitgebreid ingegaan op deze problematiek.

als bedoeld door Fortuyn. En daarmee komt de tegenstelling tussen idealisten en pragmatici in een wat ander daglicht te staan. Wel zou men staande kunnen houden dat de 'idealisten' meer dan de 'pragmatici' belang hechtten aan een overheidsbeleid dat naast een stringente loon- en prijsbeheersing, gekenmerkt werd door een actieve technologiepolitiek. Centraal element bij de gevoerde loon- en prijspolitiek was echter een landbouwpolitiek, die er toe leidde dat de landbouwprijzen belangrijk onder de wereldmarktprijzen voor landbouwprodukten kwam te liggen. Dáárdoor kon Nederland in de vijftiger jaren een 'goedkoopste-eiland' worden, en *dat* was de belangrijkste stimulans voor een snelle industrialisatie die Kohnstamm had willen bewerkstelligen door een geforceerd en door de 'vrijgestelden' gestuurd innovatiebeleid. Deze problematiek wordt ook door Böhl c.s. als zodanig niet aan de orde gesteld, en daarmee missen zij de gelegenheid om de voorstellen van Kohnstamm werkelijk te beoordelen.

4 Konklusie

De tegenstelling tussen idealisten en pragmatici in de PvdA, waarop Fortuyn een belangrijk deel van zijn konklusies baseert, blijkt bij nader onderzoek niet de lading te hebben die de vlag suggereert. Dat verklaart ook waarom Vos zich tot 'pragmatikus' bekeert, en zijn 'idealistische' topambtenaren op Economische Zaken onmiddellijk na hun uitschakeling een toppositie in het bedrijfsleven krijgen. Daarmee willen wij overigens niet suggereren dat Kohnstamm en Kuin niet een dosis persoonlijk idealisme bezaten, maar in die betekenis hadden Drees, Mansholt en Lieftinck die ook. Evenmin willen wij suggereren dat er geen diepgaande politieke meningsverschillen bestonden tussen Vos, Kuin en Kohnstamm enerzijds en hun katholieke opvolgers anderzijds. Maar deze tegenstellingen betroffen voornamelijk de wijze van overheidsingrijpen in de kapitalistische markteconomie en niet het kapitalisme als zodanig. Naar onze mening komt Fortuyn tot zijn onjuiste konklusies omdat hij zich uitsluitend baseert op openbare dokumenten van politieke partijen en de handelingen van de Tweede Kamer. Wat er op de ministeries gebeurt interesseert hem nauwelijks. Het is tekenend dat de namen van Kuin en Kohnstamm in zijn boek niet voorkomen. Daardoor komt hij niet verder dan de *buitenkant* van het politieke proces. Hij neemt genoeg met het beeld dat de politieke elite van zichzelf geeft.

Juist op dit punt is het onderzoek van Böhl c.s. zo illustratief. Door zich deels op archiefmateriaal te baseren schetsen zij een beeld van de *binnenkant* van de politiek, die het gangbare beeld zo niet verstoort, dan toch meer diepte geeft. Dit gebeurt ondanks het feit dat ook de Amsterdamse onderzoekers zich niet op alle punten

hebben losgemaakt van het traditionele beeld.

Een tweede konklusie betreft de betekenis van de landbouwpolitiek voor de industrialisatie van Nederland. Deze is volgens ons aantoonbaar van grote betekenis geweest. In geen van de hier besproken studies wordt dat echter opgemerkt. Wat zowel Fortuyn als de Amsterdamse onderzoekers parten speelt is dat men vooral zoekt naar konfliktpunten in het sociaal-ekonomisch beleid. Van het beleid waarover — althans naar buiten toe — overeenstemming bestaat⁷, wordt de betekenis niet opgemerkt. Mogelijkerwijs wreekt zich ook het ontbreken van een duidelijk theoretisch kader, van waaruit een probleemstelling ontwikkeld kan worden. Want dat kader ontbreekt in beide studies.

7. Dat is overigens niet helemaal waar. Hoewel Mansholt over het algemeen in de kamer een willig oor vond, waren er ook protesten. Zo vond na de zeer slechte bedrijfsresultaten in 1947 in het najaar van dat jaar de interpellatie-Vondeling plaats, die in de kamer weerklank vond. Vondeling zei bij die gelegenheid: "Het tegenwoordige prijzenstelsel heeft

onherroepelijk ten gevolge, dat de boeren op de beste gronden net genoeg verdienen, maar dan komen ze op de slechtste gronden om (...)" (geciteerd in Marc Goedhart, *De Nederlandse landbouw als proeftuin voor Europa*, doktoraalskriptie FSW-A Universiteit van Amsterdam 1978).